

Ліліана Брага

Одеський державний університет внутрішніх справ, Україна

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ КРИМІНАЛЬНОЇ УСТАНОВКИ

Liliana Braha

Odesa State University of Internal Affairs, Ukraine

THE CONCEPT AND NATURE OF CRIMINAL ATTITUDE

The article aims to research «criminal attitude». It analyzes approaches to interpretation of this concept in different periods of development of legal psychology, criminology, sociology. The problem of studying criminal attitude is a new, important area of modern scientific research. High interest in this problem is caused by the demands of society in the sense of reality that dynamically translates under criminal attitude.

Development of theories of attitudes began in the last century and was carried out by many scientists, both foreign and domestic. The difference in methodological principles, methods and terminology needs to be generalized, considering current level of knowledge. Based on the analysis of legal and psychological literature the concept and essence of criminal attitudes is revealed in the article.

Key words: personality, attitude, criminal attitude, crime, criminal offense.

Постановка проблеми. За статистичними даними Генеральної прокуратури України спостерігається тенденція до значного зростання злочинності. Так, в нашій державі за останніх два роки вбивства зросли з 5 тис. до 9 тис., умисні тяжкі злочини – в 2013 році зафіксовано 13 тис., а в 2015 році вже 22 тис. А це лише те, що офіційно зафіксовано. Існує багато причин збільшення злочинності, але однією з них, на нашу думку, є недостатнє вивчення психологічних особливостей цієї тенденції, а саме дослідження установок на злочинну діяльність.

Вивчення феномену «установка» проводилися на протязі тисячоліть багатьма вченими в галузях психології, кримінології та соціології: Акофф Р., Асмолов А., Арзуманян С.Д., Ах Н., Бине А., Брунер Д., Брунsvик Е., Варданянц Г.К., Гайр М., Годфруа Ж., Громкова М.Т., Давидова О.В., Еббінгауз Г., Емеріх Ф., Знанецький Ф., Зімбардо Ф., Ігошев К.Е., Ільясов І., Іосебадзе Т.Ш., Кокурина І.Г., Коффка К., Ланге Л., Леонтьєв А.Н., Липшман У., Ломов Б.Ф., Лурия А.Р., Ляйпше М., Магун В.С., Максименко С. Д., Москович С., Мюллер Г., Надришвілі Ш.А., Немов Р.С., Прангішвілі А.С., Петровський А.В., Поршнев Б.Ф., Райтсмен Л., Рокич О., Роменець В.А., Роцин С.К. Сарнофф І., Сміт У., Томас У., Уайт Р., Узнадзе Д.Н., Фішбейн М., Цильмак О.М., Шезорія А.Е., Шихирев А., Штерн В., Шуман Т., Ядов В. та ін.

Констатуючи їх значний науковий внесок у розробку вищезначеної проблеми, необхідно зазначити, що поняття «кримінальна установка» відсутнє в науковій літературі. Дослідження цієї проблеми представляє для нас значний науковий інтерес. Тому, метою нашої наукової статті є дослідження поняття та сутності кримінальної установки.

Виклад основного матеріалу. Поняття установки вперше було використано в науці у 1862 р. Н. Спенсер. Він зазначав, що виникнення правильної думки і знаходження істини при обговоренні певного питання багато в чому залежить від тієї духовної установки, яку людина займає при вислуховуванні думки суперечника. Під даним поняттям Н. Спенсер розумів саме той психічний стан, який в подальшому набув значення психологічної установки¹.

В експериментальній психології термін «установка» вперше з'явився наприкінці XIX ст. Німецькі вчені Георг Мюллер і Фрідріх Шуман виявили, що в процесі повторення тих самих дій у людини виникає певна готовність до сприйняття, схильність реагувати на ті чи інші стимули. Таке вибіркоче ставлення до матеріальних об'єктів отримало назву «установка»². Згодом Герман

¹ Spenser, H. (1885). *The Principles of Psychology*. New York, 382.

² Müller, G. E., Schumann, F. (1894). *Experimentelle Beiträge zur Untersuchungen des Gedächtnisses Mex. Zeitschrift Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane*, 6 (2), 81-190, 257-339.

Еббінгауз зіставив установку з певними психічними станами індивіда, що виникають у процесі здійснення звичайних дій¹.

Перша психологічна теорія установки була розроблена у 1880р. Л.Ланге у вигляді теорії моторної установки. Сприйняття Ланге розглядає як процес, обумовлений мускульною підготовкою (м'язовою установкою), особливість якої найбільш яскраво проявляється в мінливості часу реакції. На основі експериментальних досліджень Ланге показав, що людина проявляє менший час реакції тоді, коли її увага в основному звернена не на стимул, а на саму реакцію².

У 1889р. Г. Мюнстерберг запропонував теорію дії уваги, в основу якої покладено установку³. Одночасно виникла теорія моторної активності К. Фере, в основі котрої також лежить селективний свідомий стан, тобто установка⁴.

На початку ХХ ст. У. Томасом і Ф.Знанецьким вперше використовується в спільній праці «Польський селянин в Європі та Америці» термін «соціальна установка» для пояснення зв'язків між індивідом і соціальною організацією, до якої він потрапляє і згодом стає її членом. Під яким вчені розуміють психологічне переживання індивідом цінності, значення й сенсу соціального об'єкта, стан свідомості індивіда щодо певної цінності чи спільноти. У цьому визначенні установки вперше було використане поняття цінності, під яким розуміли соціальне значення об'єкта для групи людей, що знаходяться в соціальній взаємодії. По відношенню до таких об'єктів у особистості може сформуватися установка певної спрямованості. Соціальна установка була охарактеризована вченими, як явище, що, з одного боку, спрямоване на соціальну цінність, а з іншого - на особистість, її потреби та прагнення⁵.

Значні дослідження по вивченню окремих аспектів установки проведені західними дослідниками (Y.S. Bruner, G.Y. Cuci, F. Heider, C.E. Osgood, I.Sarnoff, M.B. Smith, P.H. Tannenbaum). Розглядаючи процес формування соціальних установок і вивчаючи його закономірності, Y.S. Bruner та M.B.Smith головну увагу приділили процесу мотивації. Установка була визначена - ними як мотивована готовність до дії, яка по відношенню до певного класу явищ обумовлює активність певної спрямованості⁶.

Деякі дослідники установки (А. Лагінс, Е. Мерф, D. Krech, R.Crutchfield, F. Ballachey, T.M. Newcomb.) дотримувались точки зору теорії навчання. Так, під поняттям установки Т.М. Newcomb розумів психологічну готовність до поведінки, що з'являється у суспільному середовищі, і вважав можливою вивчення її закономірностей у процесі взаємодії людей та соціальних груп. Під впливом соціальних груп у людини виникають певні установки, після формування котрих нова інформація вже не може змінити ставлення людини до дійсності, але при зміні референтного соціального оточення соціальні установки змінюються⁷.

D.Krech, R.Crutchfield, F. Ballachey дали зразок системного розгляду установки. В понятті установки ними об'єднано всі аспекти, які іншими дослідниками вивчалися фрагментарно, ізольовано один від одного. Згідно D.Krech, R.Crutchfield, F. Ballachey, соціальна установка — не ізольоване явище, а компонент усієї системи установок. На думку вказаних авторів, певні аспекти установки, які вони називають пізнавальними, емоційними та поведінковими компонентами, знаходяться між собою в тісному взаємозв'язку. Пізнавальна оцінка людиною об'єкта взаємопов'язана з емоційними відношеннями та тенденціями дії, які виникають у людини по відношенню до даного об'єкта. Отже, серед компонентів соціальної установки розрізняють такі: афективний (емоції, почуття) як почуття симпатії та антипатії до об'єкта установки, когнітивний (перцептивний, інформативний) як усвідомлення об'єкта установки та конативний (поведінковий, дія) як стійка послідовність реальної поведінки щодо об'єкта установки⁸.

Найбільший внесок в розвиток та формування поняття установок зробив грузинський вчений-психолог Д.М. Узнадзе. Він розробив психологічну теорію установки, яка зародилася і розвивалася

¹ Агеева, В.С. (1986). Психологические исследования социальных стереотипов. *Вопросы психологии*. Москва, 95.

² Ярошевский, М. (1997). *История психологии*. Москва: Академия, 56.

³ Ярошевский, М. (1997). *История психологии*. Москва: Академия, 60.

⁴ Ярошевский, М. (1997). *История психологии*. Москва: Академия, 63.

⁵ Thomas, W.Y., Znaniecki, F. (1918). *The Polish peasant in Europe and America*. Boston, 319.

⁶ Smith, M.B., Bruner, Y.S. (1956). *Opinions and Personality*. New York, 233.

⁷ Newcomb, T.M. (1935). *Personality and social change*. New York, 39.

⁸ Krech, D., Crutchfield, R., Ballachey, F. (1969). *Individual of Social*. New York, 223.

як теорія, що описує одну з форм неусвідомлюваної нервової діяльності. Вчений намагався пояснити явища сприйняття, як віддзеркалення дійсності, і поведінку живої істоти. Вона розкриває закономірності неусвідомлюваної регуляції психічних станів, що забезпечують людині готовність діяти, виконувати певну діяльність для задоволення власних потреб. Теорія Д.М. Узнадзе була спрямована проти так званого «постулату безпосередності», згідно з яким об'єктивна дійсність безпосередньо впливає на свідомість людини¹.

А.С. Прангішвілі визначає установку як готовність до здійснення певної діяльності, а саме, діяльності, спрямованої на задоволення конкретних потреб в умовах конкретного середовища².

О.М.Цильмак відзначає, що суб'єктивне тлумачення вченими терміна «установка» не відображає суті його змісту і є сумішшю декількох окремих дефініцій. Автор вважає, що «установка» - це суб'єктивно обрані індивідом і прийняті за основу своєї життєдіяльності світоглядні аксіоми і норми³.

М. Фішбейн розглядав установку, засвоєну у процесі навчання, як схильність індивіда до реакції, стверджуючи, що поведінка людини значною мірою перебуває під контролем змінних, що відрізняються від установки індивіда стосовно конкретного об'єкта (мотиваційних, нормативних, ситуативних змінних). Замість передбачення впливу установки на поведінку, він зосередився на дослідженні впливу поведінки на установку. Тобто його модель прогнозувала не поведінку, а поведінковий намір суб'єкта щодо реалізації певного акту. Цей намір стосувався саме дії, а не об'єкта — стимулу установки. У такому розумінні установка втрачає свій соціальний зміст і перетворюється на індивідуальну поведінкову реакцію, засвоєну за схемою «стимул — реакція». Водночас Фішбейн запропонував типологію атитюдів, поділивши їх на атитюди до дії та атитюди до об'єкта, вважаючи це одним з найважливіших відкриттів соціальної психології. Така класифікація, на його думку, дає змогу пояснити труднощі, які виникають при спробі змінити конкретні вчинки особистості стосовно об'єкта, впливаючи на систему її атитюдів. Нормативним чинником, який регулює дію атитюдів на реальну поведінку, він вважав вплив соціального оточення⁴.

Дослідження, які були далі проведені, виявили зв'язок між установками і тенденціями в поведінці людини. Поведінка людини буває змінною. Частіше, це залежить від того, хто і що оточує людину, тобто сім'я, друзі, навіть, яка погода на вулиці. Було визначено, що формування та зміна соціальних установок може відбуватися у процесі реальної поведінки, а цілеспрямований вплив на поведінку людини зумовлює зміну її соціальних установок. Отже, попри певні суперечності в поглядах, установка зберігає в соціальній психології статус важливого поняття, адже вона задає певні механізми соціальної поведінки особистості.

Були здійснені й інші спроби подолати «індивідуалізм» соціальної установки. Окремі вчені, розуміючи установку як стійку систему поглядів, уявлень, пов'язали її з потребою індивіда у збереженні чи розриві стосунків з іншим людьми. Таким чином, стійкість установки, на їхню думку, забезпечується зовнішнім контролем, що виявляється в необхідності підкоритися іншим, або процесом ідентифікації з оточенням чи тим, що вона має для індивіда особистісне значення. Однак і в цьому разі лише частково враховувалося соціальне, бо аналіз самої установки йшов не від соціуму, а від особистості. Окрім того, коли наголос робиться на когнітивному компоненті структури установки, то поза увагою по суті залишається її об'єктивний аспект — цінність (ціннісне ставлення). (Тут доречно знову послатися на В. Томаса і Ф. Знанецького, які розглядають цінність як об'єктивний аспект установки, а саму установку, як індивідуальний, тобто суб'єктивний, бік цінності)⁵.

Загалом більшість авторів соціальну установку розглядають як стійке, фіксоване, ригідне утворення особистості, яке надає стабільність спрямованості її діяльності, поведінці, уявлень про світ і самого себе. Відома низка теорій, де установки самі утворюють структуру особистості, а в інших — соціальні установки посідають лише певне місце серед якісних рівнів особистісної ієрархії.

¹ Узнадзе, Д.Н. (1966). *Психологические исследования*. Москва, 266.

² Прангишвили, А.С. (1960). *Общепсихологическая теория установки*. Москва: Наука, 137.

³ Цильмак, А.Н. *Типология жизнедеятельных установок личности*. <<http://psyedu.ru/journal/2012/1/2644.phtml>> (2016, червень, 25)

⁴ Яржембовский, С. (2012). *Опущение как метод*. *Звезда*.

⁵ Орбан-Лембрик, Л.Е. (2002). Активність особистості як форма вияву її індивідуальності і професіоналізму. *Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології*. Київ: Інститут психології ім. Г. С. Костюка, 140-143.

Отже, вчені різних часів по різному намагалися трактувати та називати феномен установки. Деякі визначали його як нейропсихічний стан готовності до фізичної та психічної активності, деякі як психологічну готовність до поведінки, інші як одну з форм неусвідомлюваної нервової діяльності та ін. Давали різні назви цьому психічному явищу: установка, соціальна установка, диспозиція, настанова та ін. На нашу думку саме термін «установка» є найбільш точним, оскільки включає в себе декілька окремих дефініцій: неусвідомлене, психічний стан, готовність до поведінки, інтелектуальні можливості та ще багато складових, які створюють певну готовність до дії.

Якщо розглядати схильність особистості до вчинення злочинів, то дослідники в даному випадку установку визначають як антисоціальну (Ю.М. Антонян, Ю.Д. Блувіггейн, А.Ф.Зелінський, К.Є. Ігошев, В.М. Кудрявцев та ін.). Вона характеризується заперечуванням певних загально визнаних цінностей, антисоціальним характером мотивів та мети злочинної поведінки¹.

Вивчення осіб із вираженою асоціальною поведінкою такими вченими, як Березін Ф.Б., Ратинін А.Р., Єфремова Г.Х. показало, що при вчиненні асоціальних дій вони часто піклуються про отримання матеріальної вигоди і не зважають на небезпечні для них самих наслідки.

С.Д. Арзуманян визначає асоціальну установку особистості як стереотип асоціальної поведінки, фіксований внаслідок тривалого впливу несприятливих об'єктивних та суб'єктивних чинників, який містить в собі минулий досвід, теперішній стан суб'єкта, особливості потреби та ситуації її реалізації².

На думку Давидової О. установка на злочинну діяльність - це психічне утворення, «що вбирає» в себе різноманітні системи внутрішніх детермінант поведінки. В неї входять негативні (антисоціальна забарвленість) риси раціонального (неповага до людей, байдужість до долі інших і своєї власної тощо), емоційного (некритичне наслідування, озлобленість і т.ін.), вольового (невміння контролювати свої вчинки, безвілля та ін.) характеру, а також мотиви, що істотно розрізняються за своїм об'єктивним змістом і ступенем усвідомлення злочинцем³.

Установку на злочинну діяльність К.Є. Ігошев визначає як єдність особистості та мотивації її поведінки, яка за відповідних умов закономірно призводить до вчинення злочину. Вона виявляє таку систему особистісних рис та якостей, яка визначає процес виникнення спонукань до злочинної діяльності. Приділивши особливу увагу вивченню установок на злочинну діяльність, дослідник поділив їх на два види: ситуативні та особистісні. Установки на злочинну діяльність виявляються та стверджуються в процесі боротьби з іншими установками особистості. Визначити їх місце в системі установок можливо за допомогою об'єктивних та суб'єктивних показників: об'єктивним показником є місце злочинної діяльності серед різноманітних видів діяльності особистості (поведінка виникла випадково, чи це стійка, укорінена система вчинків), суб'єктивні показники виявляються у стійкості, інтенсивності та глибині прояву мотивації злочинної діяльності⁴.

На думку Г.К.Варданянц, ситуативна установка на злочинну діяльність являє собою кримінальну форму реагування особистості на ситуацію. Мотивація дій суб'єкта часто має недостатньо глибоко усвідомлений (переважно емоційний) характер. Особливістю є те, що установка на вчинення злочину не зустрічає протидії інших установок. Особистісна установка на злочинну діяльність являє собою готовність до вчинення злочину, що базується на антисоціальній позиції індивіда, його фундаментальних рисах та якостях. Для такої особистості протиправна діяльність є визначальною, виступає найбільш прийнятним видом діяльності⁵.

Вчені виділяють наступні типи антисуспільної спрямованості особистості:

- а) **асоціальний** — коли поведінка не збігається з інтересами суспільства, але не має чітко вираженого негативного ставлення до нього і не завдає суттєвої шкоди;
- б) **антисоціальний** — поведінка суперечить інтересам суспільства і шкідлива для нього, але не є небезпечною для основних умов суспільного буття;
- в) **суспільно небезпечний** — свідомо спрямований проти основних засад суспільства, коли

¹ Сарджвеладзе, П.И. (1989). *Личность и ее взаимодействие с социальной средой*. Тбилиси: «Мецнеереба», 185.

² Карелин, А. (2007). *Большая энциклопедия психологических тестов*. Москва: Эксмо, 118.

³ Давидова, О.В. (2002). *Психологічна корекція соціальних установок засуджених із насильницькою спрямованістю особистості в її ресоціалізації*: дис.к.ю.н. 19.00.06. Київ, 98.

⁴ Игошев, К.Е. (1980). *Социальные аспекты предупреждения правонарушений*. Москва: Юридическая литература, 145.

⁵ Варданянц, Г.К. (2005). *Терроризм: диагностика и социальный контроль*. Москва, 78-83.

поведінка становить значну, серйозну небезпеку.

У свою чергу, суспільно небезпечна спрямованість особистості залежить від певних чинників і має, на наш погляд, такі різновиди:

— *некримінальна* (при антисуспільній, але не злочинній поведінці і відсутності ймовірності криміналізації в майбутньому);

— *передкримінальна* (при такій же поведінці і високій імовірності того, що в майбутньому особа криміналізується і стане злочинцем);

— *кримінальна* (після вчинення злочину і ймовірності його повторення в майбутньому)¹.

Спираючись на визначену типологію та враховуючи зазначене вище ми пропонуємо типологію суспільно небезпечних установок:

1) Антикримінальна установка – коли схильність до кримінальної поведінки повністю відсутня.

2) Предкримінальна – коли особі притаманна антисоціальна спрямованість та існує висока імовірність того, що в майбутньому вона криміналізується.

3) Кримінальна – коли особа готова до вчинення кримінального проступку.

4) Післякримінальна – після вчинення злочину і ймовірності його повторення в майбутньому.

5) Післякримінальна-антикримінальна – коли особа має кримінальний досвід та кримінальні зв'язки, але не має кримінальної спрямованості.

Після здійснення аналізу наукової літератури з питань установки особистості до асоціальної діяльності ми з'ясували, що вчені розрізняють асоціальну установку особистості та установку на злочинну діяльність. Але установка на злочинну діяльність є видом асоціальної установки та з прийняттям у 2012 році Кримінального процесуального кодексу виникли проблеми із розмежуванням термінів «злочин» і «кримінальне правопорушення». Тому, оскільки поняття «злочин» є складовою поняття «кримінальне правопорушення» ми вважаємо, що схильність людини до вчинення злочину доцільно було б визначити не як «установку на злочинну діяльність», а як «кримінальну установку». Пропонуємо надати цьому терміну наступну характеристику: кримінальна установка – це схильність особи діяти у своїх інтересах, не зважаючи на права і інтереси інших людей, що охороняються законом. Така схильність може бути усвідомленою чи не усвідомленою, проявлятися завжди чи за певних умов чи у зв'язку із певними психічними станами суб'єкта, наявності провокуючих чинників тощо.

Висновки. Отже, здійснивши аналіз наукової літератури з питань установок та установок на злочинну діяльність нами запропоновано типологію суспільно небезпечних установок:

- Антикримінальна установка – коли схильність до кримінальної поведінки повністю відсутня.

- Предкримінальна – коли особі притаманна антисоціальна спрямованість та існує висока імовірність того, що в майбутньому вона криміналізується.

- Кримінальна – коли особа готова до вчинення кримінального проступку, чи вже його вчинила.

- Післякримінальна – особа має кримінальний досвід, кримінальні зв'язки та спрямована на продовження здійснення злочинної діяльності.

- Післякримінальна-антикримінальна – коли особа має кримінальний досвід та кримінальні зв'язки, але не має кримінальної спрямованості.

Аналізуючи наукову літературу з питань установки особистості на здійснення асоціальних вчинків ми з'ясували, що вчені розрізняють асоціальну установку особистості та установку на злочинну діяльність. Але, за різними класифікаціями, установка на злочинну діяльність є різновидом асоціальної установки. А з прийняттям у 2012 році Кримінального процесуального кодексу виникли проблеми із розмежуванням термінів «злочин» і «кримінальне правопорушення». Тому, оскільки поняття «злочин» є складовою поняття «кримінальне правопорушення» ми вважаємо, що схильність людини до вчинення злочину доцільно було б визначити не як «установку на злочинну діяльність», а як «кримінальну установку» - схильність особи діяти у своїх інтересах, не зважаючи на права і інтереси інших людей, що охороняються законом. Така схильність може бути усвідомленою чи не усвідомленою, проявлятися завжди чи за певних умов чи у зв'язку із певними психічними станами суб'єкта, наявності провокуючих чинників тощо.

¹ Андросюк, В.Г., Казміренко, Л.І., Кондратьєв, Я.Ю. (1999). *Юридична психологія*. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 92.

References:

1. Spenser, H. (1885). *The Principles of Psychology*. New York [in English].
2. Müller, Г. E., Schumann, F. (1894). Experimentelle Beiträge zur Untersuchungen des Gedächtnisses Mex [Experimental contributions to the studies of memory Mex]. *Zeitschrift Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane [Journal of psychology and physiology of the sense organs]*, 6 (2), 81-190, 257-339 [in German].
3. Ageeva, V.S. (1986). Psihologicheskie issledovanija social'nyh stereotipov [Psychological study of social stereotypes]. *Voprosy psihologii [Questions of psychology]*. Moscow [in Russian].
4. Jaroshevskij, M. (1997). *Istorija psihologii [History of psychology]*. Moscow: Akademija [in Russian].
5. Thomas, W.Y., Znaniecki, F. (1918). *The Polish peasant in Europe and America*. Boston [in English].
6. Smith, M.B., Bruner, Y.S. (1956). *Opinions and Personality*. New York [in English].
7. Newcomb, T.M. (1935). *Personality and social change*. New York [in English].
8. Krech, D., Crutchfield, R., Ballachey, F. (1969). *Individual of Social*. New York [in English].
9. Uznadze, D.N. (1966). *Psihologicheskie issledovanija [Psychological studies]*. Moscow [in Russian].
10. Prangishvili, A.S. (1960). *Obshhepsihologicheskaja teorija ustanovki [General psychological theory of attitude]*. Moscow: Nauka [in Russian].
11. Cil'mak, A.N. Tipologija zhiznedejatel'nyh ustanovok lichnosti [The typology of vital attitudes of an individual]. <<http://psyedu.ru/journal/2012/1/2644.phtml>> (2016, cherven', 25) [in Russian].
12. Jarzhembovskij, S. (2012). Oproshhenie kak metod [Simplification as a method]. *Zvezda [Star]* [in Russian].
13. Orban-Lembryk, L.E. (2002). Aktyvnist' osobystosti iak forma vyjavu ii indyvidual'nosti i profesionalizmu [Activity of an individual as a form for expression of its individuality and professionalism]. *Teoretyko-metodolohichni problemy henetychnoi psykholohii [Theoretical and methodological problems of genetic psychology]*. Kyiv: Instytut psykholohii im. H. S. Kostiuka [in Ukrainian].
14. Sardzheveladze, P.I. (1989). *Lichnost' i ee vzaimodejstvie s social'noj sredoj [Personality and its interaction with social environment]*. Tbilisi: «Mecneereba» [in Russian].
15. Karelin, A. (2007). *Bol'shaja jenciklopedija psihologicheskikh testov [Great Encyclopedia of psychological tests]*. Moscow: Jeskmo [in Russian].
16. Davydova, O.V. (2002). *Psykholohichna korektsiia sotsial'nykh ustanovok zasudzhennykh iz nasyt'nyts'koiu spriamovanistiu osobystosti v ii resotsializatsiii [Psychological correction of attitudes of convicted with violent nature of personality in resocialization]*: dys.k.iu.n. 19.00.06 [Thesis for PhD degree in law]. Kyiv [in Ukrainian].
17. Igoshev, K.E. (1980). *Social'nye aspekty preduprezhdenija pravonarushenij [Social aspects of crime prevention]*. Moscow: Juridicheskaja literatura [in Russian].
18. Vardanjan, G.K. (2005). *Terrorizm: diagnostika i social'nyj kontrol' [Terrorism: diagnosis and social control]*. Moscow [in Russian].
19. Androsiuk, V.H., Kazmirenko, L.I., Kondrat'iev, Ya.Yu. (1999). *Yurydychna psykholohiia [Legal psychology]*. Kyiv: Vydavnychyj Dim «In Yure» [in Ukrainian].